

УДК 343.8

DOI 10.32755/sjlaw.2025.01.007

Богатирьов І. Г.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінально-виконавчого права
та кримінального права,
Пенітенціарна академія України,
м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0003-4001-7256

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається проблема появи колабораціонізму в історії України під час Другої світової війни. Проведено поглиблений аналіз терміна «колабораціонізм» дозволив встановити його зв'язок з трудовою діяльністю місцевих жителів, всі вони бажали жити на власній території, намагалися вижити в тих складних умовах і були змушені співпрацювати з нацистським режимом. Виокремлено типи вияву колабораціонізму серед українців під час Другої світової війни: військова, політична, побутова, адміністративна, інформаційна, економічна та регіональна.

Ключові слова: війна, колабораціонізм, режим, історія, особа, колаборант, покарання, окупація.

Постановка проблеми. Українське суспільство в умовах правового режиму воєнного стану перебуває у складній воєнно-політичній, соціально-економічній та кримінально-правовій ситуації. Особливого значення у цей період набуває новий вид кримінального правопорушення «Колабораційна діяльність» стаття 111¹ КК України. На жаль, правозастосування цієї норми щомісячно зростає. Попри це, ми в цій статті вирішили проаналізувати появу колабораціонізму в Україні з позиції історичного та логіко-семантичного методу. Це дозволило нам розглянути поняття, сутність, особливості та значення колабораціонізму в Україні під час Другої світової війни.

Проблематика колабораціонізму в історії Другої світової війни завжди мала великий інтерес не тільки серед професійних істориків, а й серед інших дослідників. Це було пов'язано з тим, що велика кількість учених розробляли цю тематику, а тому ми сміливо засвідчуємо, що у XXI ст. проблема колабораціонізму

набуває нового сенсу, оскільки і мала, і велика війна в Україні створила передумову співпраці населення України з окупаційним режимом російської федерації.

Автор переконаний, що закріплення нової статті КК України «Колабораційна діяльність» сприяє зменшенню бажання українців допомагати окупаційним муніципальним структурам ворога, зокрема у сфері освіти, медицині, комунальних структурах тощо. Водночас правозастосовна практика застосування судами покарання за колабораційну діяльність показує неоднозначність у її кваліфікації. Зрозуміло, що тут є і суб'єктивні, і об'єктивні причини, при цьому верховенство права має бути однаковим для всіх громадян України.

Через це виникає слушне запитання. Чи можна всіх громадян України, котрі почали співпрацювати з окупаційними військами росії, назвати колаборантами, злочинцями чи зрадниками своєї Батьківщини? Можливо, кожен ситуацію співпраці варто розглядати під призмою її причин й умов, які і вплинули на поведінку людини, яка підозрюється в колабораційній діяльності.

Оскільки у Верховній Раді України в період повномасштабного вторгнення росії в Україну не була створена парламентська слідча комісія з питань колабораціонізму, тому не можна розглядати загальним обвинуваченням усіх, хто причетний до колаборантів, особливо з моменту проголошення Україною своєї незалежності. Хоча особи, які причетні до великої війни, і під час співпраці з російською федерацією на користь ворога мають бути покарані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження колабораціонізму в історії Другої світової війни становлять наукові праці українських учених: А. Андрушка, І. Богатирьова, М. Бондаренка, А. Вознюка, С. Головкина, Я. Грицака, О. Джужі, О. Дударова, Я. Дашкевича, О. Кравчука, В. Кузнецова, А. Коваленко, М. Коваля, Р. Рубашенка, О. Потильчак, А. Подольського, Є. Письменського, В. Орлянського, Р. Мовчана, О. Маріна, В. Мисливого, Г. Мудрицького, В. Шайкан. Серед зарубіжних науковців можна виділити Т. Снайдера, Я. Гросса, К. Беркгоф, М. Ніколко, М. Ейкель, Р. Мюллер.

Метою статті є вивчення проблеми колабораціонізму на теренах сучасної України в історії Другої світової війни (1939–1945 рр.) та визначення кола проблем колабораціонізму в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Опрацювавши історіографічні та документальні джерела українських і зарубіжних учених щодо колабораціонізму в Другій світовій війні, дійшли висновку, що це соціально-правове явище пов'язано з окупацією нацистських військ великої території України. Примітно, що появою такого ганебного для нас українців явища, як колабораціонізм, став поділ фашистами території України на зони окупації.

У таких умовах у людей постав вибір – залишити територію окупації чи йти на співпрацю з ворогом. Певна група людей зробила свій вибір і пішла на співпрацю, але були й ті, хто співпрацював з ворогом, намагаючись допомогти іншим врятувати своє життя в зоні окупації, ризикуючи власним життям. Чи можна таких людей визнавати колаборантами? Не варто забувати, що фашисти за подібні дії масово розстрілювали українців.

Українські вчені єдині в тому, що уже в перші дні німецької окупації багато українців з різних причин могли співпрацювати з німцями. Поряд з цим, коли окупанти почали вчиняти на окупованих територіях України вбивства, насильство, захоплення людей у полон, масові погроми – це розвіяло міф окупаційної влади та викликало в українців зневагу до окупантів. Розпочався масовий рух опору.

До речі, теорія поглядів українських і зарубіжних учених на проблему колабораціонізму не є прогнозованою, оскільки життєві ситуації, які були наявні в українців у період окупації, дуже різняться між собою. Цю проблему ми бачимо і в період російської окупації певної частини населення України. Проаналізуємо погляди вчених, які вже описували проблему колабораціонізму в Другій світовій війні.

Вітчизняна вчена В. Шайкан, висвітлюючи проблему колабораціонізму у власній праці «Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості», тлумачить термін колабораціонізм: «...це складне, багатогранне явище, яке виникло при взаємодії населення з окупаційною вла-

дою...». Говорячи про таку співпрацю на території українських земель, потрібно наголосити про її невизначеність. Крім того, вчена стверджує, що: «...колаборант – той, хто чинить свідомо, і не на благо власній державі...» [1, с. 15].

Інший учений-історик А. Подольський вважає, що проблема з'явилася тільки в періоді переслідування та масового вбивства євреїв німецькою владою [2, с. 65]. А науковець Я. Дашкевич переконує нас у тому, що термін «колаборант» пов'язаний з тим, що українське населення, якщо і співпрацювало з нацистами, то на добровільних засадах, тому що: «... не маючи власної держави, співпрацювали з ворогом тільки з однією метою, для створення цієї власної держави...» [3, с. 47].

Натомість, як зауважує український історик О. Потильчак, термін «колабораціонізм» в Україні виник у зв'язку з конкретною історичною ситуацією, в якій опинився український народ у 1941–1944 рр. У своїй праці «Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944)» дослідник вказує, що термін «економічний колабораціонізм» варто розглядати з позиції господарської співпраці з нацистською владою. Він доказує, що переважно в таких випадках співпраця відбувалася вимушено, причиною ставав кризовий стан населення та їхні життєві ситуації і умови, перед якими їх поставила окупаційна німецька влада. Тому, на думку вченого, цих осіб не потрібно вважати «колабораціоністами», а варто застосовувати інші поняття – «вимушений» чи «добровільний» колабораціонізм [4, с. 23].

Також потрібно не забувати про той факт, що саме проблема колабораціонізму представлена в різних пропагандистських та публіцистичних радянських творах. Особливе місце належало релігійній сфері, оскільки саме їй у радянській історіографії приписувався примусовий колабораціонізм.

Цікавою є позиція українського ученого М. Ковалю, який у праці «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» дав характеристику поняттю «колаборант» і вказав, що тільки соціальні прошарки могли співпрацювати з німецьким режимом, наприклад, «...співпрацювати могли члени похідних груп ОУН, тому що вони хотіли захопити вели-

кі міста й перетворити їх на центри підпільної діяльності. Але ж німецькі спецслужби негайно припиняли діяльність цих організацій, зокрема Української Національної Ради у Києві чи Громадського комітету в Харкові...» [5, с. 23].

До речі, Я. Грицак у праці «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.» також вказує на характер колабораціонізму як співпрацю місцевого населення з окупаційним режимом. Водночас учений переконує нас у тому, що для населення не стояло питання співпрацювати чи ні, а більш за все вони думали, як їм вижити під час окупаційного режиму, а тому, на його думку, саме співпраця давала гарантію вижити.

Крім цього, дослідник показує нам типологію колабораціонізму, поділяє його на добровільний, вимушений, ідеологічний і водночас зазначає: «...що цей режим навіть приречених на знищення євреїв заставив створити юденрати та поліцію для того, щоб виконувати німецькі розпорядження, що стосувалися гетто. Отже, колабораціонізм не обов'язково означав солідарність з ідеологією і практикою фашизму...» [6, с. 232–234].

Порушуючи питання колабораціонізму, ми не могли оминати наукову працю «Голокост в Україні (1941–1944)». Її авторський колектив О. Гісем та О. Мартинюк, розкриваючи проблему колабораціонізму в Україні, сформулювали таке його визначення – це співпраця окремих осіб, урядів чи місцевого населення з окупаційною владою під час Другої світової війни. Дійшли висновку, що українському населенню були притаманні не всі типи колабораціонізму. Говорячи про участь населення в Голокості, дослідники стверджують, що якщо і були такі випадки, то це не було все населення, а певні групи людей, які мали свої причини. Можливо серед них були такі люди, яким було байдуже на становище євреїв, а основне завдання було вижити [7, с. 98].

Серед дослідників, які ґрунтовно вивчали проблему українського колабораціонізму ми виділяємо історика В. Орлянського, який у своїй праці «Деякі особливості української колаборації в роки Другої світової війни» спирався для тлумачення терміна «колабораціонізм» на практику європейських країн. Дослідник вказував, що в європейських країнах це поняття має певну асоціацію з маріонетковим урядом у Норвегії, який мав

велику підтримку серед місцевого населення. Якщо говорити про українську ситуацію, то маріонеткового уряду тут не було, але ось спроби співпрацювати існували.

Тому вчений вдало наголошує: «...що український колабораціонізм не був складовою європейського, і ніяк не входив у його параметри. Тому що ні в одній з європейських країн не було такого важкого морально-психологічного розпаду. Українське населення, переходячи з однієї окупації до іншої, не мали жодного бажання захищати інтереси якогось режиму, а якщо і співпрацювали, то тільки для того, щоб зберегти собі життя...» [8, с. 206–207].

Ще одним дослідником колабораціонізму на території України є С. Горак, який цю проблематику вивчав під поняттями нейтральності та насильницькими методами втягнення у війну, тому всю відповідальність дослідник покладає на радянський союз, адже вважає таку політичну ідеологію тотальним пресом, який придушив національні меншини у своїй державі.

Розглядаючи колабораціонізм українського населення, історик вказує, що він є відмінним від співпраці в таких європейських країнах, як Норвегія, Франція чи Голландія. Дослідник говорить, що співпрацювали з нацистами не тільки українці, оскільки серед них були росіяни, поляки та інші.

Щодо поляків дослідник стверджує, що вони відмовилися співпрацювати в політичній сфері, але вдало співпрацювали в інших, це і було певною конкуренцією для українських націоналістів, щоб поставити в адміністративні кола своїх людей.

Горак С., коли давав оцінку співпраці українців з окупаційною владою, порівнював ставлення німецької влади до інших народів, стверджував: «...становище українців було звичайно кращим за жидів, поляків та циганів, але набагато гіршим за словаків та хорватів...» [9, с. 39].

Ще однією працею, що розкриває проблему колабораціонізму в умовах війни, видається наукове дослідження В. Кучера та А. Подольського «Україна 1941–1944 рр.». У цій роботі вчені намагаються подати проблему колабораціонізму як стратегію на виживання українського населення. Більш детально вони досліджували економічний колабораціонізм на окупованій німцями території.

На запитання «Чи брало участь українське населення у співпраці з нацистами?», автори цієї праці відповідають, що так. Причиною цієї співпраці дослідники вважають економічну допомогу від німців для того, щоб забезпечити економічну базу на фронті, а також співпраця у господарській та побутовій сфері для комфортного життя і виживання [10, с. 123].

Вищенаведені погляди вчених свідчать, що колабораціонізм у період (1941–1944 рр.) характеризується такими типами його вияву: військовий, політичний, побутовий, адміністративний, інформаційний, економічний та регіональний. Кожен із вищеперерахованих типів передбачав співпрацю населення з ворогом на українських землях.

Найголовніше це те, що дослідники доводять, що українці та інші національності, які проживали на окупованій території, все ж таки брали участь у співробітництві з нацистами. Хоча це і було пов'язано з економічною співпрацею та політичним становищем, адже українське населення проживало між двома режимами.

Для того, щоб об'єктивно аналізувати кожну співпрацю, нам потрібно знати причини та її мету. Завдяки новим методологічним підходам до характеристики колабораціонізму у Другій світовій війні в нас є можливість трансформувати їх у сучасні умови російсько-української як малої, так і великої війни.

До речі, історія росії довгий час приховувала цю тему співпраці громадян СРСР з німецьким режимом під час Другої світової війни, адже це не підходило для ідеальної картини радянської ідеології. Вона не вписується і в сучасну історію, коли на боці держави-агресора сотні громадян України добровільно працюють на ворога, усвідомлюючи, що їхні протиправні дії несуть велику шкоду українському народу.

У книзі «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали» вітчизняні вчені, описуючи події війни, не використовували термін «колабораціонізм», але наголошували про те, що військова адміністрація ворога стикнулася з проблемою підбору кадрів до українських органів місцевого управління. Використання досвіду колишніх радянських керівників, за деяким винятком, унеможлиблювалося з політичних міркувань.

Тому районних керівників і бургомістрів призначали з середовища місцевої інтелігенції – інженерів, адвокатів, працівників торгівлі, сільського господарства, вчителів, лікарів тощо. У радянські часи ці люди не відзначалися громадсько-політичною активністю і мали досвід налагодження повсякденного життя населення. Вони співпрацювали з окупаційною адміністрацією через відсутність іншого способу виживання або продовжували виконувати свою повсякденну роботу як за часів радянської влади [11, с. 20–21].

Серед зарубіжних учених можна виділити Т. Снайдер, який у праці «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» переконує нас: «...що в часи Другої світової війни найбільше постраждали території, що простягались від центральної частини Польщі до західної частини росії, тому що там панували тоталітарні режими радянської та нацистської влади. Вони перетворили частину населення на велику кількість смертей та втрат...» [12, с. 112]. Серед цих територій були й українські землі, що постраждали від політики двох окупаційних тоталітарних режимів, і перебували на грані виживання.

Інший зарубіжний учений Я. Гросс вказував на те, що колабораціонізм як явище виникає в кожній державі через збіг мотивів між окупаційною владою та сприйняття їх населенням. До речі, дослідник стверджує: «...прості люди ідуть на співпрацю, якщо їм точно гарантується добробут і комфортне життя. Також це вірогідно можливо у випадку страху за життя своє чи своїх рідних...» [13, с. 126].

Досліджував проблему співпраці українського населення з нацистами нідерландський історик К. Беркгоф, який у своїй праці «Жнива розпачу. Життя і 21 смерть в Україні під нацистською владою» вивчав не тільки життя однієї етнічної групи чи національності, але всіх, хто мешкав на території українських земель під час Другої світової війни. До речі, дослідник вказує не тільки на українців, але й називає інші меншини росіян, білорусів, татар, поляків. Але розрізняє причини та мотиви співпраці, які у всіх були різними «...одні боролися за свою незалежність та все ж таки надіялися на допомогу Німеччини,

а інші хотіли просто вижити в тих екстремальних умовах нацистського панування...» [14, с. 35].

Проаналізувала проблему колабораціонізму на території України канадська професорка М. Ніколко, з критичністю оцінила історичну політику уряду України. Дослідниця ствердила, що сьогодні як і в радянський час, політичні кола вирішують, хто є героєм у країні, а хто її злочинець. На її думку, «...до уваги було не взято європейські стандарти, коли жертви політичного насильства є серед цивільного населення у центрі уваги – незалежно від того, хто і коли його вчинив, тому що виконавців злочину необхідно осуджувати незалежно від їхніх мотивів та станів...» [15, с. 85].

Про причини співпраці з окупантами пише М. Ейкель (прокурор Міжнародного кримінального суду в Гаазі), яка вказує, що мотиви для співпраці були різними: як матеріальне забезпечення, так і моральні цінності, бажання захистити себе та свою родину, страх, що тебе вивезуть на роботу до Німеччини чи депортують. Велику увагу дослідниця звернула на діяльність «фольксдойчів», німецького населення, яке було переселено на територію СРСР, та вказала, що основна їхня мета – розвідка [16, с. 103].

Німецький дослідник Р. Мюллер у праці «На боці Вермахту», простежуючи колабораціонізм, пише про те, що іноземне населення брало участь у співпраці з німецькими окупантами. Серед цих народів є українці, які також перебували під окупацією. Особливістю участі українців у співпраці з ворогом вчений називає їхнє входження в місцеві органи поліції та військові формування [17, с. 145].

Висновки. Отже, проведене нами дослідження щодо колабораціонізму в Україні в історії Другої світової війни підтвердило актуальність вибору теми, показало, що вона не є новою, невідомою чи недослідженою в історичній, кримінально-правовій та кримінологічній науці. Водночас в умовах правового режиму воєнного стану проблема колабораціонізму в Україні набуває нового змісту, а тому потребує сучасної інтерпретації у вітчизняних розвідках та легалізації в нормативно-правових актах.

Список використаних джерел

1. Шайкан В. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості. *Історія в школі*. Київ, 2006. № 5. С. 4–17.
2. Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. Київ, 2009. С. 65–74.
3. Дашкевич Я. Вступне слово, або про проблеми колаборантства. *Перша Українська дивізія Української Національної Армії: історія створення та національно-політичне значення*. Львів: Новий час, 2002. 172 с.
4. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944). Київ, 1997. 29 с.
5. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення. Київ, 1994.
6. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
7. Гісем О., Мартинюк О. Голокост в Україні (1941–1944). Київ, 2007. 100 с.
8. Орлянський В. Деякі особливості української колаборації в роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. 29. С. 205–212.
9. Горак С. Українці і друга світова війна: досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942. *Український історик*. 1979. № 1–4. С. 20–62.
10. Кучер В., Подольський А. Україна 1941–1944 рр. Київ, 2011. 362 с.
11. Чернігівщина в роки нацистської окупації. Документи і матеріали / упоряд.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. 496 с.
12. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ, 2015. 584 с.
13. Gross Jan T. Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: Deák István, Princeton University Press, 2000. 327 p.
14. Беркгоф. К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою: монографія. Київ, 2011. 454 с.
15. Nikolko V. Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case. *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective*. London, 2018. P. 69–96.

16. Eikel M. Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941–1944. Holocaust in Ukraine. Washington, 2013. P. 101–120.

17. Miller Rolf-Dieter. An der Seite der Wehrmacht. Hitlers ausländische Helfer beim "Kreuzzug gegen den Bolschewismus" 1941–1945. Berlin, 2008. 208 p.

Bogatyrev I.,

Doctor of Sciences of Law, Professor,
Honored science and technology of Ukraine,
Professor of the Department of Criminal,
Criminal Enforcement Law and Criminology,
Penitentiary Academy of Ukraine,
Chernihiv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-4001-7256

COLLABORATIONISM IN UKRAINIAN HISTORY DUE TO II WORLD WAR

The article states that Ukrainian society under the legal regime of martial law is in a difficult military-political, socio-economic and criminal-legal situation. Of particular importance during this period is a new type of criminal offense "Collaboration activity" Article 111¹ of the Criminal Code of Ukraine. Unfortunately, the enforcement of this offense is growing every month. Of course, the issue of collaborationism in the history of World War II has always been of great interest not only among professional historians, but also among other researchers. This was due to the fact that a large number of scientists have developed this topic, and therefore we boldly state that in the 21st century. The problem of collaborationism is taking on a new meaning, since both the small and the big war in Ukraine created a prerequisite for cooperation between the population of Ukraine and the occupation regime of the Russian Federation.

The idea is substantiated that the consolidation of the new article of the Criminal Code of Ukraine 111-1 "Collaborative activity" contributes to reducing the desire of Ukrainians to help the occupying municipal structures of the enemy, in particular in the field of education, medicine, communal structures, etc. At the same time, the law enforcement practice of applying punishment for collaboration activity by courts shows that its qualification is not unambiguous. It is clear that there are both subjective and objective reasons here, along with this, the rule of law should be the same for all citizens of Ukraine.

The article states that since the Verkhovna Rada of Ukraine did not establish a parliamentary investigative commission on the issue of collaborationism during the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, it was not possible to consider the general accusation of all those involved in the collaboration, especially since Ukraine declared its independence. Although persons involved in the great war and during cooperation with the Russian Federation in favor of the enemy should be punished.

Key words: war, collaborationism, regime, history, person, collaborator, punishment, occupation.

References

1. Shaykan, V. (2006), "Collaborationism in Ukraine during the Second World War: characteristic features and peculiarities", *History at school*, No 5, pp. 4–17.
2. Podolsky, A. (2009), Lessons from the past. History of the Holocaust in Ukraine. Kyiv, pp. 65–74.
3. Dashkevych, Ya. (2002), "Foreword, or on the problems of collaboration", *The First Ukrainian Division of the Ukrainian National Army: history of creation and national-political significance*, Novyy Chas, Lviv.
4. Potylchak, O. (1997), Economic collaborationism in Ukraine during the Nazi occupation (1941–1944), Kyiv.
5. Koval, M. (1994), Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945): an attempt at a modern conceptual vision, Kyiv.
6. Hrytsak, Ya. (1996), Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the 19th–20th centuries, Geneza, Kyiv.
7. Gisem, O. & Martyniuk, O. (2007), The Holocaust in Ukraine (1941–1944). Kyiv.
8. Orlyansky, V. (2008), "Some features of Ukrainian collaboration during the Second World War", *Scientific works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia*, Issue 29, pp. 205–212.
9. Horak, S. (1979), "Ukrainians and the Second World War: Experience of Cooperation with Germany, 1941–1942", *Ukrainian Historian*, No 1–4, pp. 20–62.
10. Kucher, V. & Podolsky, A. (2011), Ukraine 1941–1944, Kyiv.
11. Kovalenko, O. B. & Lysenko, O. V. (2013), Chernihiv Region during the Nazi Occupation: Documents and Materials, Chernihiv.
12. Snyder, T. (2015), *Bloody lands: Europe between Hitler and Stalin*, Kyiv.
13. Gross Jan, T. (2000), Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: Deák István, Princeton University Press.
14. Berkhoff, K. (2011), *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Kyiv.
15. Nikolko, V. (2018), "Collective Trauma Memories, and Victimization Narratives in modern Strategies of Ethnic Consolidation: The Crimean Tatar Case", *Crisis and Change in Post-Cold War Global Politics: Ukraine in a Comparative, Perspective*, London, pp. 69–96.
16. Eikel, M. (2013), *Division of Labour and Cooperation: The Local Administration under German Occupation in Central and Eastern Ukraine 1941–1944, Holocaust in Ukraine*, Washington, pp. 101–120.
17. Miller, Rolf-Dieter (2008), *An der Seite der Wehrmacht. Hitlers auslindische Helfer beim "Kreuzzug gegen den Bolschewismus" 1941–1945*, Berlin.